

IV-VIII АСРЛАРДА ЧАҒОНИЁНДА СИЁСИЙ ВА ИЖТИМОИЙ-ИҚТИСОДИЙ ҲАЁТ

М.Э.Эргашев

Термиз давлат унверситети

жаҳон тарихи кафедраси в.б. доценти. т.ф.б.ф.д. (PhD)

<https://doi.org/10.5281/zenodo.14552651>

Аннотация. Ушбу мақолада илк ўрта аср давлатчилги бўлмиш Чаганиёнинг ижтимоий-сиёсий ҳолати ва иқтисодий ҳолати ёритилган. Чаганиён қулай табиий-географик ҳудудда жойлашиш билан бирга, бой вилоят ҳам эди. Шу сабаб ўрта асрлар даври манбаларида Чаганиён давлатининг маъмурий-бошқарув тизими, ижтимоий-сиёсий аҳволи, унинг қўшни мамлакатлар билан олиб борган элчилик ва савдо-сотиқ муносабатлари ҳақида кўпгина маълумотларни учратиш мумкин.

Калит сўзлар: Нақши Рустам, Кушонлар, Эфталитлар, Шопур I, Кушонишахр, Варахран I, Термиз, Кидоло, Тохаристон.

POLITICAL AND SOCIO-ECONOMIC LIFE IN CHAGANIAN IN THE 4TH-8TH CENTURIES

Abstract. This article examines the socio-political and economic situation of Chaganian, the first medieval state. Chaganian was located in a favorable natural and geographical area, and was also a rich province. Therefore, in medieval sources, one can find a lot of information about the administrative and management system of the Chaganian state, its socio-political situation, its diplomatic and trade relations with neighboring countries

Keywords: Nakshi Rustam, Kushans, Hephthalites, Shapur I, Kushanshahr, Varahran I, Termez, Kidolo, Tokharistan.

ПОЛИТИЧЕСКАЯ И СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ЖИЗНЬ ЧАГАНИАНА В IV-VIII ВЕКАХ.

Аннотация. В статье описывается общественно-политическое и экономическое положение государства Чагания в эпоху раннего средневековья. Чаганиян был богатым регионом, к тому же располагался в благоприятной природно-географической зоне. По этой причине в источниках средневекового периода можно найти много сведений об административной и системе управления Чаганского государства, общественно-политическом положении, его посольстве и торговых связях с соседними странами.

Ключевые слова: Накиши Рустам, кушаны, эфталиты, Шапур I, Кушанишехр, Варахран I, Термиз, Кидоло, Тохаристан.

Чаганиён қулай табиий-географик ҳудудда жойлашиш билан бирга, бой вилоят ҳам эди. Шу сабаб ўрта асрлар даври манбаларида Чаганиён давлатининг маъмурий-бошқарув тизими, ижтимоий-сиёсий аҳволи, унинг қўшни мамлакатлар билан олиб борган элчилик ва савдо-сотиқ муносабатлари ҳақида кўпгина маълумотларни учратиш мумкин. Бизга қадар етиб келган ёзма хабарлар билан бир қаторда археологик маълумотлар ҳам Чаганиёнинг ўрта асрлар давридаги ижтимоий-сиёсий ва маданий ҳаёти ҳақидаги тасаввурларимизни бойитишга хизмат қилади.

Милодий III аср ўрталарида Кушонлар империяси оғир ижтимоий-сиёсий инқирозга дуч келди. Бир томондан, мамлакатдаги ички низолар давлатни кучсизлантириб қўйган бўлса, иккинчи томондан, сосонийлар Эрони ўз тазйикини тобора кучайтириб бормоқда эди. Охир-оқибат сосонийларнинг қўли баланд келди. 262 йилда Шопур I нинг Нақши Рустамдаги Кааба-йе Зардуштда ёздирган ғалаба битигида Кушоншаҳрдан то Пешоваргача, Турон, Кеш, Сўғд ва Шошистон ўлкалари босиб олинганлиги қайд этилади¹.

Сосонийларнинг ҳарбий юришлари Шимолий Бактрияга ҳам салбий таъсир кўрсатди. Жумладан, Термиздаги Қоратепа будда ибодатхонаси инқирозига сосонийларнинг босқини сабаб бўлиши мумкин. Чунки, казишмалар вақтида ибодатхона ҳовлиларидан биридаги токчада, шошилинич тарзда хом ғиштдан қурилган оташкада топилган, унинг ўрнида илгари маҳабатли будда ҳайкали бўлган. Бу ерда буддавийлик ибодатхонасини зардуштийлик ибодатхонасига айлантириш ҳаракатлари кузатилади². Шунга ўхшаш ҳолат Чағониён шаҳарларида ҳам рўй берган. Холчаён ва Далварзинтепа сингари шаҳарларда тушкунлик аломатлари сезилади.

Босиб олинган ерларда сосонийларга қарам Кушоншаҳр (Кушон шоҳлиги) ташкил этилган. Унинг таркибига Чағониён ерлари ҳам кирган. Кушоншаҳрнинг асосий ерлари Тохаристонда бўлиб, Термиздан то Пешоваргача бўлган ҳудудларни ўз ичига олган эди. Вилоятни кушон-сосоний ҳукмдорлар бошқаришган. Ўрта Осиёдан ўтувчи барча савдо йўлларини назорат қилиш кушон-сосоний ҳокимлари бўйнига юкланган эди. Балхнинг ўзида сосоний подшолари – Варахран I (273-276) ва Нарс (293-302) тангалари зарб қилинган³. Шу билан бирга, кушон-сосоний ҳокимларга олтин ва мис тангалар зарб қилиш ҳукуки берилган. Улар ўз пулларини кушонлар стандарти асосида зарб қилишган. Негаки, Ҳиндистон билан савдо алоқалари мустаҳкам бўлиб, у ерда ҳали кушонлар давридаги танга зарб қилиш анъаналари ўз аҳамиятини йўқотмаган эди⁴.

Археологик манбалар ва нумизматик материалларга қараганда, Бактрия-Тохаристонда сосонийлар ҳукмронлиги мустаҳкам бўлмаган⁵. Сосоний тангаларининг зарб қилиниши мунтазам давом этмаган. IV аср ўрталарига келиб, шимолдан келган кўчманчи кидарий қабилалари сосонийларнинг Бактрия-Тохаристондаги ҳукмронлигига чек қўяди⁶. Жумладан, хитой йилномаси «Бей-ши»да хабар қилинишича, юэчжилар ҳукмдори жужанлар ҳужумидан безор бўлиб, ўз саройини Боло (Балх) шаҳрига кўчиради. Шундан сўнг довурак юэчжи ҳукмдори Цидоло (Jiduoluo) ўз қўшинлари билан катта тоғлардан ўтиб, Шимолий Ҳиндистонга ҳужум қилди ва Гантолодан шимолдаги бешта давлатни ўзига бўйсундирди. «Бей-ши»даги бошқа маълумотда ёзилишича, Катта юэчжи ҳукмдори Кидолу

¹ Third Century Iran Sapor and Kartir. By Martin Sprengling. Prepared and distributed at the Oriental institute university of Chicago. Chicago, 1953. –P. 7, 14.

² Ставиский Б.Я. Кушанская Бактрия. –Б.176.

³ Nikitin A.B. Notes on the Chronology of the Kushano-Sasanian Kingdom // Coins, Art and Chronology. Wien, 1999. –P. 259-263.

⁴ Brunner Christopher. Geographical and Administrative divisions: Settlements and Economy // [The Cambridge History Of Iran: Volume 3 \(2\). The Seleucid, Parthian, and Sasanian periods. Edited by Ehsan Yarshater](#). Cambridge: Cambridge University Press. 1983. –P. 770.

⁵ Завьялов В.А. Кушаншаҳр при сасанидах. По материалам раскопок на городище Зартепа. СПб: Факультет филологии и искусств СПбГУ, 2008. –С.152.

⁶ Brunner Christopher. Geographical and Administrative divisions: Settlements and Economy. –P. 770.

хуннлар томонидан қувилиб, ғарбга кетишга мажбур бўлгач, ўз қароргоҳини ўғлига топширади. Шундан сўнг бу мулклик Кичик юэчжи номини олган⁷.

Нумизматик маълумотларга кўра, Ҳиндикушдан жанубдаги ҳудудларда брахми тилидаги «Кидара кушана ша» сўзлари ёзилган тангалар топилган. Бу тангалар 390-430 йиллар оралиғида чиқарилган. Хитойча Jiduoluo сўзи Ki-da-ra деб талқин қилинади⁸. Хитой йилномаларидаги Кидоло билан тангаларда битилган Кидара айнан бир одамга тегишли бўлган⁹. Бу эса кидарийларнинг кушонларга қардош эл эканлигини кўрсатади.

Гумилевнинг ёзишича, 418-419-йилларда жужанлар Тарбағатойда яшаган хуннлар билан юэчжиларнинг қолдиқларининг тор-мор келтиришгач, улар жанубга силжиб, Боло шахрини эгаллайдилар. Бу ерда улар Эрон сосонийлари ва эфталийлар билан тўқнашишган¹⁰. Кидаранинг сафдошлари – кидарийлар тарихда этник номлари билан эмас, балки ўз йўлбошчисининг номи билан аталиб қолган¹¹.

Шуни таъкидлаш жоизки, қадимги Бактрия-Дахя ўлкаси милодий 383 йилдан бошлаб хитой йилномаларида Тухоло-Тохаристон деб атала бошланган¹². Унгача бу юрт Катта Юэчжи хонадони мулклиги номи билан аталар эди. Шу боис кўпчилик тадқиқотчилар юнон манбаларидаги тохарларни хитой йилномаларида қайд этилган юэчжилар билан айнан бир деб билмоқдалар. Тохаристон – «тохарлар юрти» демакдир.

Тохаристон – географик жиҳатдан шимолда Ҳисор тоғларидан то жанубга Ҳиндикуш тоғларигача, шарқда Помир тоғларидан ғарбда Мурғоб дарёсигача бўлган ҳудуд бўлиб, қадимги Бактрия ерларига тўғри келади.

Милодий V аср ўрталарига қадар кидарийлар ва сосонийлар ўртасида шиддатли курашлар олиб борилди. Бу курашда сосонийларнинг қўли баланд келди. Аммо улар Тохаристон ерларида узоқ қолишмади. Сиёсий майдонга эфталийлар чиқиб келишди. Улар 456 йилда Хитойга элчи юборишди. Сосонийлар билан бўлган курашда ғолиб чиқиб, Эронга жуда катта микдорда ўлпон тўлашга мажбур қилишди.

Истилочилик юришлари натижада V асрнинг иккинчи ярми ва VI асрнинг бошларига келиб Ўрта Осиё, Шарқий Туркистон, Шарқий Эрон, Шимолий Ҳиндистон ва ҳозирги Афғонистон ерларини ўз ичига олган қудратли Эфталийлар давлати шаклланади. Унинг майдони кушонлар давлатидан кўра анча катта бўлса-да, сиёсий жиҳатдан унча мустаҳкам эмас эди. Шунга қарамай, бу давлат Ўрта Осиё ва бошқа шарқ давлатлари тарихида муҳим роль ўйнади. Эфталийлар қарийб 200 йилдан ортиқроқ вақт мобайнида давом этиб келаётган сосонийлар Эрони тажовузига нафақат чек қўйди, балки уларни бутунлай мағлубиятга учратди. Муҳими, эфталийлар, Кушон ва Қанғ давлатлари инкирозидан сўнг юзага келган тарқоқликка чек қўйиб, Ўрта Осиёни ягона давлатга бирлаштира олдилар.

Милодий VI асрдан бошлаб Чағониённинг иқтисодий-сиёсий маркази ҳозирги Денов

⁷ Бичурин И. Том II, -С. 264-266.

⁸ Kuwayama S. Across the Hindukush of the First Millennium. Kyoto: Institute for Research in Humanities, 2002. – P.128.

⁹ Гафуров Б. Таджики. Том I. –С. 245.

¹⁰ Гумилев Л.Н. Эфталиты-горцы или степняки. «Вестник древней истории», 1967, № 3. –С. 93- 94.

¹¹ Гумилев Л.Н. Қадимги турклар. –Тошкент: Фан, 2007. –Б. 18.

¹² Литвинский Б.А., Соловьев В.В. Средневековая культура Тохаристана (В свете раскопок в Вахшской долине). Москва: Наука, 1985. –С. 119.

шаҳридан 6 км жануби-шарқда, Қизилсувнинг Сурхондарёга қуйилиш жойидаги Будрач шаҳрига ўтди. Шаҳар милoddан аввалги I асрдан то милodий XVI асрга қадар мавжуд бўлган¹³.

Чағониён – эфталийлар давлатининг йирик вилоятларидан бири бўлган. Бу ўлкани «чағонхудот» (*Čaγān-Xudāh*) унвонига эга ҳукмдор бошқарган¹⁴. Чағонхудотлар томонидан тангалар зарб қилиш йўлга қўйилган. Жумладан, Будрачдан сосоний подшолари Пероз ва Хисров I нинг кумуш тангалари билан бирга чағонхудотларнинг мис тангалари ҳам топилган¹⁵. Бундан ташқари, Пероз тангаларига тақдидан ясалган эфталий тангалари Хайрободтепа, Холчаён ва Далварзинтепадан ҳам учрайди¹⁶. Чағониёндан топилган эфталий тангаларида подшо унвони – *χδϥο* ҳам келтирилган бўлиб, бу сўз қадимги бактрча «ҳукмдор» деган маънони англатади¹⁷.

VI аср ўрталарида Ўрта Осиёдаги сиёсий вазият кескинлашади. Эфталийлар давлати шимолдан Турк ҳоқонлиги, жанубдан сосонийлар Эрони билан курашишга мажбур бўлди. Ушбу воқеалар муносабати билан Абулқосим Фирдавсий шундай деб ёзади: Чағониён, Шикнон, Чин ва Вахр [шоҳларининг] ҳеч бири бу душманликка алоқадор эмасди¹⁸.

Абу Ханифа ад-Динаварийнинг маълумотига кўра, сосоний Хисрав I эфталийлар юртига қўшин юбориб, Тохаристон, Забулистон, Қобулистон ва Чағониённи забт этган. Турк ҳокони Синжибу эса қўшини билан Чоч, Фарғона, Самарқанд, Кеш, Насафни эгаллаб, Бухорога қадар борган¹⁹. Фирдавсийнинг ёзишича, урушлар натижасида, Чоч, Парак, Самарқанд ва Сўғддаги кўпгина ерлар хонавайрон бўлиб, бойқушлар маконига айланган. Чағониён, Вами, Хутталён ва Балх учун қора ва аччиқ кунлар бошланган²⁰.

Бухоро остонасида бўлган ҳал қилувчи жангда эфталийлар ҳукмдори Гатифар ҳалок бўлади. Мағлубиятга учраган эфталийлар жануб томон чекиниб, Чағониён ҳокими Фаганишни ҳукмдор қилиб сайлашади. Шу орада Хисров I юриш қилади. Фаганиш унинг ҳокимиятини тан олади. Эрон билан Турк ҳоқонлиги ўртасида музокаралар ўтказилади. Музокаралар натижасида мағлуб этилган эфталийларнинг ерлари иттифоқчилар ўртасида бўлиб олинади. Унга кўра, Тохаристон, Забулистон, Кобулистон ва Чағониён ўлкалари Хисровга, Шош, Фарғона, Самарқанд, Кеш, Насаф ва Бухоро Турк ҳоконига ўтади. Ўзбекистон томони, ад-Динаварий қадимги Бактрия ерларидан фақат Тохаристон ва Чағониённинг Хисрав I Ануширвон қўлига ўтганлигини маълум қилади.

¹³ Ртвеладзе Э.В. Древняя Бактрия – средневековый Тохаристан. –С. 6.

¹⁴ Marquart J. Eransahr nach der Geographie des Ps. Moses Xorenaci. Mit historisch - kritischem Kommentar und historischen und topographischen Excursen. Berlin: Weidmannsche Buchhandlung, 1901. –P. 226.

¹⁵ Пугаченкова Г.А. Уникальная группа монет чаганианского чекана VI в. // Культура и искусство древнего Хорезма. –Москва, 1981. –С. 256-262.

¹⁶ Чағониён тарихи. –Б. 35.

¹⁷ Humbach H. Baktrische Sprachdenkmäler. Teil I. Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1966. –S. 34.

¹⁸ Беленицкий А.М. Историко-географический очерк Хутталя с древнейших времен до X в. н. э. –С. 56.

¹⁹ Шмидт А.Э. Материалы по истории Средней Азии и Ирана // Учёные записки Института востоковедения АН СССР. Том 16. Москва-Ленинград, 1958. –С. 453.

²⁰ Беленицкий А.М. Историко-географический очерк Хутталя с древнейших времен до X в. н. э. –С. 57.

REFERENCES

1. Third Century Iran Sapor and Kartir. By Martin Sprengling. Prepared and distributed at the Oriental institute university of Chikago. Chikago, 1953. –P. 7, 14.
2. Ставиский Б.Я. Кушанская Бактрия. –Б.176.
3. Nikitin A.B. Notes on the Chronology of the Kushano-Sasanian Kingdom // Coins, Art and Chronology. Wien, 1999. –P. 259-263.
4. Brunner Christopher. Geographical and Administrative divisions: Settlements and Economy // The Cambridge History Of Iran: Volume 3 (2). The Seleucid, Parthian, and Sasanian periods. Edited by Ehsan Yarshater. Cambridge: Cambridge University Press. 1983. –P. 770.
5. Завьялов В.А. Кушаншахр при сасанидах. По материалам раскопок на городище Зартепа. СПб: Факультет филологии и искусств СПбГУ, 2008. –С.152.
6. Brunner Christopher. Geographical and Administrative divisions: Settlements and Economy. –P. 770.
7. Бичурин И. Том II, -С. 264-266.
8. Kuwayama S. Across the Hindukush of the First Millennium. Kyoto: Institute for Research in Humanities, 2002. –P.128.
9. Гафуров Б. Таджики. Том I. –С. 245.
10. Гумилев Л.Н. Эфталиты-горцы или степняки. «Вестник древней истории», 1967, № 3. – С. 93- 94.
11. Habibullo o'g'li, R. M. (2023). SURXON VOHASI TOQCHI QAVMINING AN'ANAVIY TURMUSH TARZI.
12. To'Rayev, S. G. O. G. L., & Raxmonov, M. X. O. G. L. (2022). BX KARMISHEVA TADQIQOTLARIDA SURXON VOHASI YUZ URUG'LARINING ETNIK TAVSIFI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 2(1), 43-51.
13. Рахмонов, М. (2023). Surxon vohasi toqchi qavmlari hududiy joylashuvining ilmiy tahlili. *История и культура центральной Азии*, 1(1), 341-344.
14. Rahmonov, M. (2023). TRADITIONAL LIFESTYLE OF THE TOKCHI PEOPLE OF SURKHAN OASIS. *Modern Science and Research*, 2(4), 720-722.